

Buci

A 'zsemle' és 'szekunda' jelentésben 1898 óta adatható *buci*-t az EtSz. ismeretlen eredetűnek, a TESz. pedig a *bucka* családjába tartozó, kicsinyítő képzős származékszóknak tartja.

Úgy gondolom, hogy a *buci* esetében nem egy, hanem két szóval, azaz homonimákkal van dolgunk, tehát a 'zsemle' jelentésű *buci*-nak más az etimológiája, mint a 'szekunda' jelentésűnek. A 'zsemle' jelentésű *buci* — és a vele nyilván összetartozó pozsonyi *vuci* 'ua.' (1898: DOBOS; a *b* > *v* változásra l. lentebb a *vázasu* magyarázatát) — a németből jöhetett; vö. német *Butze* '〈gyümölcsben〉 magház; alvadt váladék: csipa, beszáradt takony; 〈bányászatban〉 ércfészek; 〈öntészetben, üvegiparban〉 dudor, egyenetlenség; cipó, buci' (HALÁSZ, NMSz.² 417). Igaz, hogy a német *Butze*-nak minket legjobban érdeklő 'cipó, buci' jelentését más szótárból (pl.: GRIMM, DtWb. II, 588 — 91; Sprach-Brockhaus⁷ 116; WAHRIG, Wb. 796; stb.) egyelőre nem

tudom igazolni, hitelességében mégsem szükséges kételkednünk. Külső hasonlóságon alapuló névátvitellel jöhetett létre eredetibb 'dudor, csomó'-féle jelentésből. (A *Butze* etimológiájához l.: TrübnersDtWb. I, 482; DudenEtym. 92; KLUGE, EtWb.²⁰ 115, 571.) Figyelmet érdemel, hogy a *Butze*-vel származásbeli kapcsolatban levő *Putzen*-nek 'gombóc, csomócska' (Sprach-Brockhaus⁷ 523), illetőleg — az erdélyi szászban — 'összekapart tésztamaradék, vakarcs <a pékségben>' (KRAUSS, WbNsiebHw. 697) jelentése mutatható ki. Német eredetije révén etimológiailag e szavakhoz kapcsolódik a magyar *pucc*, *puccer*, *pucceráj*, *puccol*, továbbá a szlovák közvetítéssel átvett *pucováľ*.

Az ukrán nyelvjárási *бѣѣ* 'rosszul sikerült kenyér' (HRINČENKO I, 118) és *бѣѣѣ* 'olajban sült lepény' (HRINČENKO I, 118; URSL. I, 105) RUDNYČKYJ (EtDictUkr. 278) szerint a 'puff, bumm' jelentésű ukrán *бѣѣ* (URSL. I, 105) indulatszó származéka, s így a német *Butze*-hez, illetőleg a magyar *buci*-hoz etimológiailag nincs köze. Onomasziológiai szempontból viszont összevethető a magyar *dübbencs*, *huppancs* 'fánk' (Nyr. XXVII, 286) és *puffancs* süteménynévvel.

A 'szekunda' jelentésű *buci* a diáknyelvi *bunkó* 'szekunda' (1898: DOBOS; l. még EtSz. I, 571) megcsonkításából jött létre *-ci* kicsinyítő-becéző képző hozzáadásával. Alakulásmódjára vö. *fodbal* 'futball' :> *foci*, *földrajz* :> *föci*, *ruha* :> *ruci*. A személynevek köréből l. *Bertalan* :> *Berci*, *Gergely* :> *Geci* (l. TESz. *geci* a.), *Jenő* :> *Jenci*, *László* :> *Laci*, *Márton* :> *Marci* stb. A *-ci* képzőre l. KNEZSA ISTVÁN, A magyar és szlovák családnevek rendszere (Bp., 1965. 34) és RUZSICZKY (MMNyR. I, 402–3).

Cufusz

Az első világháború előtti katonanyelv alacsony stílusértékű szava 'pótlék, ráadás' jelentéssel. Periférikus helyzetű kifejezésként megvolt még a második világháború korának katonanyelvében is. Adatai: 1925: „A régi időben, tüzérönkéntes koromban, a »sarzsi«-lovam kiváló állat volt, de nem

fogott rajta a »koszt« és kissé sovány maradt. Az üteg kapitánya (hosszú, sovány ember) adatott a lónak »*zubuszt*«, zab-pótlékot, de nem használt” (Dorner Béla: A sertés tenyésztése és hizlalása². Bp., 1925. 302); 1952: Rozsály (Szabolcs-Szatmár m.): „Amék [huszárló] soványabbnak láccott, az kapott hozzá *cufuszt*, még egy fél csajkával” (ÜMTsz.). Én magam *cufúsz* alakban ismerem a szót.

A magyar *cufusz* forrása a német *Zubuse*, amely az osztrák–magyar közös hadseregben ’pótlék’ (NMKatSz. I, 461) jelentéssel élt, és különösen gyakori volt a *Brotzubuse* ’kenyérpótlék’ (NMKatSz. I, 60), *Futterzubuse* ’takarmánypótlék’ (NMKatSz. I, 142), valamint a *Haferzubuse* ’zabpótlék’ (NMKatSz. I, 169) összetételben. Kenyérpótlékban azok a katonák részesülhettek, akiknek a szabványos napi kenyéradag nem volt elegendő. Engedélyezését az alosztályparancsnoktól kihallgatáson kellett kérni. — A *Zubuse* azonban nem csupán az osztrák–magyar hadsereg katonai szava volt, hanem ma is használatos szakszóként a német bányászati nyelvben. Azt az összeget jelöli, amelyet tőkehiány esetén a bánya üzemének folytatására a bányatársulat tagjainak részeik arányában pótlólag fizetniük kell (I. SZEŐKE, BánySz. 121 *Pótfizetés* a.; Brockhaus¹⁶ XII, 729). A német köznyelv ’(anyagi) hozzájárulás; pótlék; ráadás’ (HOFFMANN—BLOCK 668; HALÁSZ, NMSz.² 2270) jelentésben ismeri.

A magyarban *cubusz* > *cufusz* változás ment végbe. Hangtani magyarázatot erre aligha találhatunk. (L. mégis TESz. *dupla* a.) Inkább azzal kell számolnunk, hogy a közös hadseregben szolgált magyar katonák ajkán a *cubusz* összekeveredett a ’gyalogosan, gyalogszerrel’ jelentésű német *zu Fuß*-szal.

Kapcabetyár

ZOLNAI BÉLA (NytudÉrt. 38. sz. 201—2) meggyőző magyarázata szerint a *kapcabetyár* előtagjának egyfelől pejoratív, depreciatív, lekicsinylő funkciója van, amelynek révén az összetételnek voltaképpen 'nem igazi betyár' a jelentése, másfelől viszont az előtag konkrétan is utal a tolvajlás, rablás csekély értékű tárgyára, s így a *kapcabetyár* a tolvajnyelvi *kapcarajzos* 'olyan tolvaj, aki apróságokat szokott lopni' (1862: NytudÉrt. 38. sz. 202) és a nyelvjárási *kapcatolvaj* 'ua.' (MTsz.) kifejezéssel van szoros kapcsolatban.

Olvasmányaim során felfigyeltem egy orosz dalrészletre, amely hasznosan egészítheti ki azt, amit ZOLNAI BÉLA a *kapcabetyár* szemléleti háttéréről megállapított. Gorkij önéletrajzi trilógiájának *Детство* (= Gyermekkor) című első részében az író egyik nagybátyja, a göndör hajú és borzas Jakov gitárját pengetve énekel egy dalt, amelynek az önéletrajzi regényben közzétett utolsó szakasza a következő: „Нищий вывесил портянки сушить, А другой нищий портянки украл! Ой, скушно мне! Да, ох, грустно мне!” [= Egy koldus kiakasztotta a kapcáját száradni, Egy másik koldus meg ellopta a kapcát! Jaj, unom magam! Ó jaj, szomorú vagyok!] (М. Горький: Избранные сочинения. Москва, 1946. 267.) A dal szövege szerint tehát az

ellopott tárgy egy pár hitvány kapca. A cselekmény mégis szigorú elbírálás alá esik, mert „bajtársi” lopásról van szó: koldus lopott koldustól.

Ilyen körülmények között születhetett a *kapcabetyár* is. A kapcát lopó a betyárok legalja. Ha meg éppen egy másik betyárt károsít meg ezen a módon, akkor nincs benne egy szikra betyárbecsület sem. Valódi kapcabetyár.

Pacák

Főleg az argóban szokásos, alacsony stílusértékű szó 'férfi, pasas' jelentéssel. Csak a legújabb időből vannak rá adataim: 1948: „perisher . . . : pasas, *pacák*” (ORSZÁGH, AngMKézisz. 418 *perish* a.); 1953: „*pacák* guy, perisher, bloke” (ORSZÁGH, MAngSz. 1030). L. még ÉrtSz. Az 1880-ban Szentesen feljegyzett *Paczák* (Nyr. IX, 96) gúnynév idetartozása időrendi nehézségek miatt kétes, sőt — az alább előterjesztendő etimológiai magyarázat figyelembe vételével — több mint kétes.

A *pacák* előzményét én az 'arc' jelentésű argó *pacek*-ben (1924: SZIRMAY 40) látom. A végződés módosulását a *diák*, *melák*, *pupák*, *svihák*-féle főnevek analógiás hatásával magyarázom, az 'arc' → 'személy' jelentésfejlődést pedig a következő magyar és idegen nyelvi szavakkal hozom párhuzamba: magyar *pofa* 'arc; személy'; görög *πόσωπον* 'ua.'; szlovák *tvár* 'ua.'; orosz *лицо* 'ua.', *мóпда* 'pofa <állaté>; arc; (ronda) alak, fráter'. Vö. még latin *persona* 'álarc; jellem, szerep, a színésztől játszott személy; személy'. (Az idézett görög és latin főnév etimológiai, valamint jelentésbeli összefüggéséhez vö. WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ II, 291—2.)

A *pacek* korábban *f*-re végződő alakban volt használatos; vö. 1900: „*Pacef*, h[éber]: arc” (JENŐ—VETŐ 90); 1911: „*Paczeff*: arcz” (TolvSz. 51); 1917: „*pácef*: arc” (KABDEBÓ 35). A magyarban szokatlan *ef* végződésnek *ek*-kel való felcserélésében a *balek*, *cövek*, *gyerek*, *kerek*, *pecek* stb.-félék végződése, valamint a szlovákból átvett tolvajnyelvi *papek* 'bot' (SZIRMAY 40; vö. szlovák *papek* 'bot, karó, piszkafa') játszhatott közre. Ezek mintájára jöhetett létre az argotikus *-ek* torzító képző; vö.: *bubek* 'fejtető' (MNYTK. 29. sz. 32) <: *búb*; *krapek* 'fiú' (SZIRMAY 33) <: *klapec* (KNIEZSA, SzlJsz. 270) vagy *krápič* 'legény, suhanc' (JENŐ—VETŐ 82; a *krápič*-nak esetleg a szlovák *chlapič* 'férfi, derék legény' a forrása); *sapek* 'sapka' (SZIRMAY 43) <: *sapka* stb. Ilyen *-ek* képzőt tartalmaz a *pacef*-ből alakított *pacek* is. (A jassznyelvi *-ek* képzőre elsőnek BÁRCZI mutatott rá; l. MNYTK. 29. sz. 30, 32.)

A *pacef* származását tovább kutatva a rabbinikus héber *paršūf* 'arc, ábrázat, pofa' főnévhez jutunk el. CZEGLÉDY KÁROLY szíves közlése szerint a héber *paršūf* jellegzetesen nem sémi szó, hanem jövevényelem, közelebbről talán a fentebb már említett görög *πόσωπον* átvétele. A magyarba a héber főnév a jiddis *parzeff* (BISCHOFF 65) közvetítésével kerülhetett át. A jiddisen át meghonosodott a német argóban is; vö. *Patzuf*, *Putzuf* 'arc' (WOLF, RotwWb. 239).

Zsebmetsző

A XVIII. század vége óta adatható: 1794: „ezen . . . rendetlenségnek egy sereg zseb-metsző tolvajok voltak az okai” (Berta Gy.: XVI. Lajos 6: NSz.); 1840/1883: „némely orvos nem egyéb zsebmetszőnél” (Sárosi Gy.: Szinműv. 290: NSz.).

Többé-kevésbé hasonló szerkezetű és jelentésileg egyező összetételek azonban már jóval régebről kimutathatók, sőt itt-ott élnek a mai nyelvjárá-sokban is: 1604: „Manticulárius . . . : *Erszeny metelő*, taska lopo”, „*Arfszeny-metelő* [o: *Erszeny-metelő*]: Manticularius, Crumeniseca” (MA.); 1708: „Crümē-nišeca . . . : *Erszeny-metsző*, lopó” (PP.); 1899: „Engem többet meg nem lop a zsvány zsebmetszője” (Deák J.: Göcseji hist. 101: NSz.); 1957: „zsebvágó mn. 'aki munkájáért, portékájáért árán felül kér' ” (SzegSz.).

Ahhoz, hogy az *erszenymetelő*-t, *erszenymetsző*-t s az ezekhez képest másodlagos *zsebmetsző*-t igazán megértsük, tudnunk kell, hogy a pénzt régeb-ben nem a maihoz hasonló pénztárcában, hanem dohányzacskó alakú erszenyben hordozták. A régi rómaiak a *crumina*-nak vagy *crumena*-nak (WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ I, 294) mondott erszenyt rendszerint nyakba vetve mellükön viselték. Később a pénzeszacskót vagy kézben, vagy a derék övéhez erősítve hordták. (Vö. CSEFKÓ: MNyTK. 28. sz. 26; TrübnersDt-Wb. I, 317 *Beutel* a.) Az erszenynek az övre való függesztése nálunk, Magyar-országban is szokásban volt, amint ez a következő közmondásból is világosan kitűnik: 1713: „Egyik csinál erbént, 's málik le-metűi azt: Egyik munkálkodik a' málik véűi haűnát” (KIS-VICZAY 18; l. még O. NAGY, SzólKm. 179). Az idé-zett közmondás egyben azt is szemlélteti, milyen módszerrel jártak el a régi idők erszenymetszői: egy óvatlan pillanatban késsel levágták az erszenyt áldozatuk övéről. Innen a nevük: *erszenymetelő*k, *erszenymetsző*k. Amikor azon-ban a ruhára zsebet kezdtek varrni, és az erszenyt abba rejtették, a tolvajnak nehezebb lett a dolga. Az erszenyhez ugyanis csak úgy juthatott hozzá, hogy felmetszette a zsebet. Technikája megváltozásával módosult megjelölése is, és *erszenymetsző*-ből *zsebmetsző* lett. Vö. 1874: „zsebmetsző . . . : a zsebtolvajról mondják, aki mások zsebéből ennek alattomos fölmetűzése által csen el egyet mást, leginkább pénzt” (CZF.).

Az *erszenymetsző*-nek számos idegen nyelvben van megfelelője; vö. hazai, németországi stb. latin *crumeniseca* (l. fent az 1604. és 1708. évi adatban; l. még GRIMM, DtWb. I, 1753 *Beutelschneider* a.); francia régi *coupe-bourse* (HATZFELD—DARMESTER⁸ I, 565), *coupe-bourses* (Larousse II, 526); angol

cutpurse, *purse-cutter* (OxfEnglDict.); német *Beutelschneider* (GRIMM i. h.); cseh régi *měšcořezec* (JUNGMANN II, 427). Ezek részint tükörfordítások (l. REITER i. m. [l. *Vértanú* a.] 116), részint pedig olyan önálló alkotások, melyek közös szemléleten alapulnak. A magyar *erszénymetélő* ~ *erszénymetsző* esetében aligha szükséges idegen mintára gondolnunk. Elődjeként inkább az 1364: „Paulum dictum *Zagyurwagou* alio nomine filetlempal” (ZichyOkm. III, 237; vö. OklSz. *fületlen*, *Pál*, *szatyor* és *vágó* a.) jöhet számításba. Szatyorvágó vagy Fületlen Pál, akiről a Konth Miklós nádor által Baranya megyében elítélt tolvajok és egyéb bűnösök sorában olvashatunk, úgy látszik, a szatyroknak vágás útján való megdézsmálásában, ellopkodásában volt mester. Garai Miklós nádor 1409. évi ítéletlevele, amely a Vas megyei tolvajok, rablók és gonosztevők nevét tartalmazza, egy erszénymetélőt *bursicida*-ként jelöl meg: 1409: „Blasium Vargaw iobagionem prioris de dicta Papoch ibidem residentem furem et hospitem furum ac *bursicidam*” (ZsigmOkl. II/2, 219). Meglehet, hogy az egyelőre csupán ebből az egyetlen adatból ismert hazai latin *bursicida* a talán már meglevő magyar *erszénymetélő* alkalmi fordításaként keletkezett.

Az *erszénymetsző*, *zsebmetsző*-féle kifejezéseknek azonban nemcsak a régi magyar nyelvben volt társuk. Van a maiban is. A tolvajnyelvben keletkezett, de ma már széles körben használt *megvág valakit* 'pénzt csikar ki valakitól' (1924: SZIRMAY 37; l. még SzegSz., ÉrtSz.) ugyanis mind nyelvi megformálását, mind pedig szemléleti háttérét illetőleg szorosan kapcsolódik a *zsebmetsző* rokonságához, különösen a *zsebvágó*-hoz.